

LUDASSY MÁRIA

„AZ »IDEGEN« ÉS AZ »ELLENSÉG« SZAVAK SZINONIMÁK”

...az egyetemes
emberszeretet eszménye
kizárja a hazafias
erényként kötelező
idegengyűlölet
parancsolatát.

46

Rousseau-t, *A társadalmi szerződés* szerzőjét a francia állampolgári nemzetfogalom megalkotójaként tiszteljük: „a magunk alkotta törvényeknek való engedelmesség erényén” alapuló politikai közösség eszménye, mely minden történelmi tradíciótól független mesterséges alakulat, melynek nincs természeti bázisa, kizárólag a szabadság és az egyenlőség erkölcsi eszméi vezérlik. A szokások szentesítette hagyománnyal szemben a szabadon választott, direkt demokratikus berendezkedés, az emberi tekintélyek ellenében a törvények személytelen uralma, a természeti hajlam helyett a morális kötelesség – ez az a Rousseau-i örökség, melyet Kant közvetítésével a politikai szabadság és az erkölcsi autonómia hagyatékaként ismerünk. De van Rousseau örökségének egy olyan része, mely a Kant-kritikus Herder világképéhez áll közelebb, sőt a kozmopolita szemlélet bírálataán túlmenve az egész humanista hagyományt elvető német vadromantika szelleméhez – s a „katolikus, de nem keresztény!” jelszavával a keresztény karitás és a filozófiai felvilágosodás ellen kíméletlen irtóháborút hirdető francia ultramontánok – mindenekelőtt De Maistre – szellemiségéhez.

A művészetekről és a tudományokról szóló első értekezés még egyszerre panaszolja fel, hogy a modern nevelés következtében „a haza édes neve sohasem üti meg fülüket”, és az igazságosság, emberiség szavak értelemvesztését,¹ ám már megjelenik az a vészjósló fordulat is, mely a hazaszeretet és a humanizmus szembeállításában fog kiteljesedni: „Kihuny a nemzeti gyűlölködés, de vele együtt a hazaszeretet is.”²

Rousseau opciója a tökéletes nemzeti elzárkózás ideálja: bár a modern nacionalizmus számtalan retorikai fordulatát megtaláljuk nála, ez mindig megmarad a „szellemi honvédelem” szintjén, az expanzív-hódító politika – talán a római patriotizmus birodalmi túlterjeszkedése kivételével – csak negatív hangsúllyal szerepel műveiben, lévén ez utóbbi is a kultúrák kárhozatos kozmopolita keveredésének egyik forrása – vagy következménye. „Ami csak megkönnyíti az érintkezést a különböző nemzetek között, az nem az erényeket, hanem a bűnöket viszi el az egyiktől a másikig” – írja az első értekezés egyik leghíresebb vitairatában, a *Narcissushoz* írt bevezetésben.³ S a művészetekről és a tudományokról szóló értekezés végtelen vitájának szándékoltnak provokatív befejezése: „Ha egy afrikai nép vezetője volnék, egyetlen intézkedést hoznék: a határon felállítanék egy akasztófát, s arra könyörtelenül felhúznám az első európaiat, aki bemerészkednék az országomba, valamint az első néget, aki megkísérelné elhagyni az országot.”⁴

Paradox módon még ez a virtuális akasztófa is összeegyeztethető a *Társadalmi szerződés* logikájával, s nem is áll túl távol „a törvény előtt hazudó ateistára” kimondott halálos ítélettől: egy politikai közösség kulturális értékrendjének védelméről van szó – az már más kérdés, hogy mennyire szabadon választott annak az illiberális demokráciának az alkotmánya, melynek védelmét Jean Jacques bitófával kívánja biztosítani –, ám az etnicista megközelítésnek még nem leljük nyomát. A nyelvek eredetéről írt esszé az első, ahol a történelmi dimenzióval együtt belép a közös lezármazás törzsi tudata – éspedig az „általános emberi” tudatos ellentétéként. „A legszűkebb családját leszámítva az egész világegyetem semmit sem jelentett számára” – írja Rousseau a kizárólag érületnyelvet ismerő déli népekről – melyek csak magánhangzókat használtak mint a reflektálatlan emociók egyedül adekvát kifejezéseit –, ám a (nagy)családon belüli szeretet szükségszerűen párosul az ide nem tartozók, az idegenek szintoly reflektálatlan gyűlöletével: „Innen a látszólagos ellentmondás a nemzetségek atyjainak viselkedésében: annyi gyengéd érület és oly sok megvetlenség, oly vad erkölcsök és oly szerető szívek, oly mérhetetlen szeretet a családon belül, amilyen határtalan megvetés a többi ember, az egész emberi faj irányában.”⁵

Az emberek közötti egyenlőtlenség eredetéről szóló második értekezés az antropológia historizálásával radikális szakítást jelent az angol szerződéselméleti gondolkodókkal (Hobbes, Locke): mindegy, hogy alapvetően rossznak vagy jónak tételezték az emberi természetet, lényeg, hogy változatlanak és lényegében változtathatatlanak. Rousseau természetes embere se nem jó, se nem rossz, minden változást, sőt magát az emberi természetet is a történelmi társadalmak hozzák létre. Amely „denaturalizáció” inkább a rossz kifejlődésével teremti meg az erkölcs – pontosabban az erkölcstelenség – bázisát. Egy kivételes történelmi pillanat adódik, mely a természeti állapot magányos, elszigetelt eredeti embere és „a mi féktelen önzésünk” közötti ideális állapotot jelenti, a boldog barbárság korszaka, melyben a törzsi kötöttségek kizárólagossága ellensúlyozza azt, hogy „a természetes együttérzés” némi elváltozást szenvedett, azaz az emberrel mint emberrel való együttérzést felváltja a nemzetársakhoz fűződő kapcsolat erőssége.⁶

Az ugyanebben az évben (1755) az *Enciklopédia* számára írt *Politikai gazdaságtanban* így fogalmaz: „Az emberi együttérzés, úgy tetszik, lankad és elpárolog, ahogy az egész földre kiterjed”,⁷ pedig ebben az Enciklopédia-cikkben még a Diderot-val közösen használt terminológiai találmány, az „általános akarat” a központi kategória. Csakhogy Diderot „az emberi nem általános akaratáról” beszél, ami az emberi nem fiziológiai konstitúciójának állandóságán alapul, míg Rousseau csak a politikai közösségek konstitutív szerepét fogadja el, és *A társadalmi szerződés* első változatában, „az emberi nem egyetemes társadalmáról” szólván elvet minden változkulturális, egyetemes emberi erkölcsi törvényt. A Diderot által felfedezett naturalista ni-

hlista logikának, „az erőszakos okoskodó” argumentációjának a konvencionális, de kőkemény politikai törvények – és nem a természetjogi univerzalizmus – érveivel fel. „Az egyetemes társadalmat különös társadalmaink nyomán gondoljuk el, a kis államok berendezkedése után képzeljük el a nagyot, s voltaképpen csak azután kezdünk emberré válni, hogy már polgárok vagyunk – mondja fel Rousseau a természetjogi teóriák kétezer éves konszenzusát –, amiből látható, mit kell gondolnunk az állítólagos világpolgárokról, akik a hon iránti szeretetüket az emberi nem iránti szeretetükkel igazolják.”⁸ A „kozmpolita” kifejezés, mely a 18. század filozófusainál ez ideig egyértelműen pozitív kicsengésű volt, itt szerepel először politikailag pejoratív felhanggal. Ezt a hangütést folytatja majd Robespierre „filozófizmus” elleni beszédében, Saint-Just az idegenek elleni törvénytervezetében – valamint De Maistre, midőn *Considerations sur la France* című művében azzal bírálja az emberi jogok nyilatkozatát, hogy „láttam életemben angolt, franciát, olaszt, németet, sőt Montesquieu-nek hála azt is tudom, hogy lehet valaki perzsa, de emberrel mint olyannal eggyel sem találkoztam”.

A társadalmi szerződés közvetlen – ha úgy tetszik: illiberális, nem parlamentáris – demokráciaeszménye Robespierre ideálja volt: a *citoyen* „vallásos engedelmességgel tartozik a törvény képviselőinek”, de őseket nem kell – nem is igen tanácsos – igazolni. Rousseau-nak a korzikaiak számára írt alkotmánytervezete már az odaszületettség szentségét hangsúlyozza, szó sincs szabadon választott állampolgári létről, magunk alkotta törvényekről: „A legfontosabb szabály, amit követnünk kell, a nemzeti karakter kialakítása. Minden nép bír nemzeti jelleggel, vagy legalábbis bírnia kell vele, s ha nincs neki, azzal kell kezdenünk tevékenységünket, hogy nemzeti karakterrel ruházzuk fel a népet. A szigetlakók szerencsére kevésbé keveredtek, kevésbé nyitottak más népek felé, így rendszerint nemzeti sajátosságaik markánsabbak, jobban megkülönböztetik más népektől.”⁹ A tökéletes zárt társadalom tervét az az alkotmányos rendelet is garantálja, mely szerint az a polgár, aki három hónapnál hosszabb időre elhagyja szülőföldjét, többé nem térhet haza – hisz biztosan megfertőződött Európa kozmpolita kultúraeszményével. Márpedig Rousseau rémálma a modernitás nemzetek felettsége, ahogy a lengyel kormányzatról írja: „Ma már nincsenek többé franciák, németek, spanyolok, még angolok sincsenek, csak európaiak vannak.”¹⁰ Az Orosz- és Poroszország által megszállt, felosztott Lengyelország számára nem a fizikai vereség, hanem a szellemi kapituláció jelenti az igazi veszélyt: a filozófiai filantrópia felszínessége, az egyetemes emberszeretet kiüresedett erkölcsisége, a felvilágosodás rideg racionalizmusa, melynek nincs hazája. „Egy lengyel húszéves korára ne legyen ember, mert teljes egészében lengyelnek kell lennie!” De lehet-e keresztény, sőt annak is legegységesebb formája, katolikus? Igen, amennyiben nem Jézus Krisztus szeretetvallását – vagy akár az *Emil* savoyai vikáriusának hitvallását – értjük a lengyel nemzeti vallás alatt, hanem a pogányok pusztán politikai állami intézményének örökségét – vagy még inkább a zsidók kizárólagosságtudatának tradícióját. „A kereszténység természeténél fogva egyetemes vallás, amely semmi kizárólagos jelleggel nem bír, semmiféle lokális elvet nem ismer el, ami inkább megfelelné az egyik, mint a másik nemzetnek. Isteni alkotója minden egyes embert magához ölel szent emberszeretetében, mely nem ismer nemzeti határokat, az egész emberi nemet egyesíteni vágyik a testvériség kötelékében” – írja a *Hegyi levelekben* a polgárháborús Genfnek címezve.¹¹

Ez eddig a filozófiai humanizmus és a keresztény karitás önképével is megegyezik, ám Jean-Jacques verdiktuma szerint „egy köztársasági nem lehet keresztény”, az egyetemes emberszeretet eszménye kizárja a hazafias erényként kötelező idegengyűlölet parancsolatát. A példamutató örökség nem Jézus Krisztus követése, hanem Mózes törvényei, a választott nép mítosza, az idegen királynőkre ótestamentumi átkot

szóró zsidó próféták dühe. „Hogy megakadályozza népének más népekkel való keveredését, olyan erkölcsöket és szokásokat kényszerített a zsidó népre, melyek lehetlenné tették a más népekkel való érintkezését, túlhalmozta őket nehézkes, kirívó rítusokkal, megkülönböztető ceremóniákkal, egyszóval mindent megtett azért, hogy a zsidók mindörökre idegenek maradjanak a többi nemzet között” – íme Mózes törvényeinek Rousseau-i interpretációja.¹² Ez a mózesi modell érvényesítendő a megszállt, megalázott Lengyelország esetében is. Amiképpen a zsidó kiválasztottságtudat megakadályozta, hogy – akár a diaszpórában is – feloldódjanak az idegen nemzetek között, a lengyelek számára is az a legfontosabb, „hogy egyetlen lengyel se váljék oroszra, és ekkor Oroszország hiába szállta meg Lengyelországot”. A nemzeti tradíciók tanítása, a nemzeti szokások szakrális tisztelete a nemzeti identitásőrzés legfontosabb eleme: „Fenn kell tartani és helyre kell állítani a régi szokásokat, és új, kizárólagos nemzeti szokásokat kell kialakítani, melyek sajátlagosan lengyelek. Ezek a szokások, legyenek jók vagy akár közömbösek, sőt talán rosszak bizonyos vonatkozásban, mindig azzal az előnnyel járnak, hogy felkeltik és megerősítik a lengyelek hazafiúi érzelmeit, és természetes undort keltenek bennük az idegenekkel való keveredéssel szemben.”¹³

Az idegenellenesség ezen attitűdje méltán kelt ellenérzést azokban, akik Kant világpolgári szemléletű történelemfilozófiáján, a „*sapere aude!*”, az emberiség kiskorúságból való kilábolására felszólító felvilágosodás fogalmán nevelődtek. De hogy a képlet már 250 éve sem volt olyan egyszerű, talán nem árt felhívni a figyelmet arra, hogy Rousseau kéréseket szellemi ellenfele, Voltaire Lengyelországnak a „felvilágosult” despoták általi felosztását a Gyalázatos elleni küzdelem dicső fegyvertényének tekintette, mellyel csapást mértek a lengyelek fanatikus katolicizmusára. Mennyivel rosszabb, hogy Rousseau nem a vallás katolicitását hangsúlyozza, hanem a protestáns Poroszország és az ortodox Oroszország által gyilkos harapófogóba került katolikus lengyelek nemzeti vallásaként védi a minden idegen szellemiséget elutasító nemzeti identitásőrzés intézményeként?

■ JEGYZETEK

1. Jean-Jacques Rousseau: *Értekezés a tudományokról és a művészetekről*. In: Uő: *Értekezések és filozófiai levelek*. Ford. Kis János. Európa, Bp., 1978. 25.
2. Uo. 14.
3. Uő: *Előszó a Narcissushoz*. In: Uo. 47.
4. Uő: *Dernière réponse*. In: *Œuvres complètes III*. Gallimard, Paris, 1964. 90.
5. Uő: *Essai sur l'origine des langues*. In: *Œuvres complètes V*. Gallimard, Paris, 1995. 396.
6. Uő: *Értekezés az egyenlőtlenség eredetéről*. In: *Értekezések...* 130.
7. Uő: *Politikai gazdaságtan*. In: *Értekezések...* Uo. 219.
8. Uő: *A társadalmi szerződésről*. In: *Értekezések...* 616.
9. Uő: *Projet de constitution pour la Corse*. In: *Œuvres complètes III*. 913.
10. Uő: *Considérations sur le gouvernement de Pologne*. In: *Œuvres complètes III*. 960.
11. Uő: *Lettres écrites de la montagne*. In: *Œuvres complètes III* 704.
12. Uő: *Considérations...* 957.
13. Uo. 962.